

KONRÁD MIKLÓS

Eötvös József és a zsidók*

Az eötvösi életművet ismerőknek e cím olvastán vélhetően két momentum jut az eszükbe. Egyrészt Eötvös 1840-es főrendiházi beszéde a zsidók emancipációja mellett, majd az e tárgyban megjelent tanulmánya, másrészt szerepe az 1868–1869-es zsidó Egyetemes Gyűlés létrejöttében és a magyar zsidók azt követő, az európai zsidóság körében unikális felekezeti szakadásában. Azon történészek közül, akik kifejezetten Eötvösnek a zsidóságról vallott eszméit tették vizsgálatuk tárgyává, Nathaniel Katzburgnak feltűnt még az a látszólagos paradoxon, amely Eötvösnek a zsidók egyenjogúsításáért folytatott küzdelme és a kereszténységbe való beolvadásukhoz fűzött reménye között húzódtott.¹ Cikkemben e három témakört – Eötvös szerepét a zsidók emancipációjában; a zsidók áttérésével kapcsolatos nézeteit és cselekedeteit, végül a zsidó kongresszus során tanúsított magatartását – szeretném röviden körüljárni.

Emancipáció

1840. március 24-én tartott ülésükön a rendek nagy többséggel megszavazták a kerületi ülés által március 9-én egyhangúlag elfogadott törvényjavaslatot, amely megadta a zsidóknak az ország nem nemes lakosai által gyakorlott minden polgári jog élvezetét. A törvényjavaslatot a főrendek március 31-én tárgyalták. Változatlan formában nem voltak hajlandók jóváhagyni, a fokozatos haladás elve alapján csak pár, egyébként jelentős jogkiterjesztő javaslatot szavaztak meg.² A vita során többen felszólaltak a zsidók polgárosítása mellett, de a legmagasabb röptű beszédet Eötvös József mondta el, aki a centralista *Budapesti Szemle* második és egyben utolsó, 1840-es évszámot viselő, de már 1841 februárjában megjelent kötetében

* A tanulmány előadás formájában az Eötvös József és Szalay László születésének kétszázadik évfordulója alkalmából az MTA BTK Történettudományi Intézetben rendezett „Politika és autonómia” c. konferencián hangzott el 2013. szeptember 24-én.

1 Nathaniel Katzburg: Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon. MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris, Bp., 1999. 40–41.

2 A főrendek a szabad letelepedést és iparüzést, a jobbágyi és polgári telekvásárlás jogának megadását és a türelmi adó eltörlését javasolták. Az alsótábla által elfogadott törvényjavaslatot az uralkodó tovább nyirbálva szentesítette, így jött létre az 1840:29. tc. Ld. Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848). Az „Egyenlőség” Könyvkiadóhivatala, Bp., 1916. 5–10.

A' zsidók' emancipációja címmel egy hosszabb tanulmányt is közzétett a témában.³ A tanulmány, de mondhatnánk röpiratot is, a magyarországi zsidóemancipáció történetének leghíresebb irodalmi dokumentuma, egyben a 19. század során keresztény szerzőtől származó legszenvedélyesebb zsidó apologetika.

Elképzelhető, hogy Eötvös – mondjuk így – filoszemitizmusának eredete egy fiataalkori, számára döntő eseményhez köthető. Tizenegy éves korában az addig magántanuló „Pepit”, ahogy családja körében hívták, magas rangú kormányhivatalnok apja beíratta a budai királyi gimnázium ötödik osztályába. A tanár az első padosorba ültette, mire osztálytársai elhagyták helyüket. Kérdésére, vajon mit vétett, a császárhű család sarja azt a választ kapta, hogy egy hazaáruló unokájával nem ülnek egy padba. Az egyetlen, aki nem húzódott el tőle, egy zsidó fiú volt.⁴ A pszichohistóriai spekulációk mellett vagy helyett persze azt is mondhatnánk: a vezérgondolat, amely meghatározta Eötvös politikai tevékenységét, vagyis a szabadságra született ember eszméje logikusan elvezette a zsidók emancipációjának védelméig.⁵

Tanulmánya elején Eötvös leszögezte: ne várjon tőle senki új érveket. Tény, hogy amit leírt, azt külföldön már sokan elmondták előtte. Röpiratában maga Eötvös is hivatkozott a létező irodalomra, főleg az 1830-as évek német vitáira. Leglényegesebb állítását, miszerint a zsidók esetleges erkölcsi hibái nem jellemükből, hanem az erkölcsileg korrumpáló elnyomásból fakadtak, John Toland fogalmazta meg először 1714-ben névtelenül megjelent, *Reasons for Naturalising the Jews in Great Britain and Ireland* című röpiratában.⁶ Az érvet a német emancipációs vitába Wilhelm Dohm *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* című, 1781-ben megjelent munkája vezette be, innen vette át Mirabeau és Henri Grégoire,⁷ de nem sokkal Eötvös tanulmánya előtt Angliában is megtaláljuk, Thomas Macaulay egy névtelenül megjelent röpiratában, amelyet Eötvös egy 1835-ös kiadásból ismert.⁸ Eötvös leginkább innen merített, a két írás felépítésében is egyezik.⁹ Magyarországon ez a gondolat először egy, a „magyarországi zsidóság” által az 1807-es országgyűléshez benyújtott folyamodványban fogalmazódott meg: a zsidók esetleges erkölcsi defektusainak egyedüli oka, vélték a folyamodvány ismeretlen szerzői, „a' Polgári Jussoktól” való megfosztásukban keresendő.¹⁰

3 Eötvös József: *A' zsidók' emancipációja*. Budapesti Szemle 1. (1840) II. köt. 110–156.

4 Falk Miksa: Kor- és jellemrajzok. S. a. r. Falk Ernő. Révai Testvérek, Bp., 1903. 214–215.

5 Schlett István: Eötvös József. Gondolat, Bp., 1987. (Magyar História) 42.

6 Jacob Katz: The Term “Jewish Emancipation”: Its Origin and Historical Impact. In: *Emancipation and Assimilation. Studies in Modern Jewish History*. Gregg International, Westmead, 1972. 26–29.

7 *Le comte de Mirabeau*: Sur Moses Mendelssohn, sur la réforme politique des juifs. Londres, 1787.; *M. Grégoire*: Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs. Lamort, Metz, 1789.

8 Macaulay *Statement of the Civil Disabilities and Privations affecting Jews in England* című röpirata 1829-ben jelent meg. A tekintélyes *Edinburgh Review* újraközölte 1831-ben, majd bevette a folyóirat írásainak 1835–1836-ban megjelent hatkötetes válogatásába, még mindig névtelenül. Ez utóbbi kiadás megtalálható Eötvös könyvtárában, Eötvös lapszéli ceruzajelzéseivel. Ld. Eötvös József könyvtára. Szerk. Gángó Gábor. Argumentum, h. n., 1995. 234–235.

9 Fenyő István: Eötvös József és a Budapesti Szemle. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi, Bp., 1973. 70.

10 A magyarországi zsidóság a főherceghez, a rendekhez és karokhoz. Pest, 1809. 3.

Macaulay tanulmányához hasonlóan, Eötvös írása formájában is klasszikus apologetika: bemutatja a zsidók emancipációja ellen felhozott érveket, majd sorra cáfolja azokat. Amennyiben a zsidók erkölcsileg romlottak, ami csak részben igaz, ennek elnyomásuk az egyedüli oka. A zsidók eddig valóban nem mutattak hajlandóságot arra, hogy a magyar nemzetiségez közeledjenek, de csupán azért, mert elnyomott elnyomóját nem szeretheti, avagy Eötvös szavaival: „a honszeretet soha szolgálk erénye nem vala, hanem csak a szabadságban verheti gyökereit, s csak véle együtt terjed a polgárok szívében”.¹¹ A zsidók azért foglalkoznak szinte kizárólag kereskedelessel, mert a legtöbb pálya el van zárva előlük. A szabadság ezen is változtatni fog. Azt a kettős érvet illetően, miszerint a vallási tanaik révén magukat sehol otthon érezni nem képes zsidókat vallási rituáléjuk is elkülöníti a társadalomtól, Eötvös úgy vélte: a vád egyrészt egyszerűen nem áll, másrészt amennyiben igaz is, csak a régebbi időkre nézve helytálló. Mára már nem, a zsidók is változnak. És végül az utolsó érv: az emancipáció a keresztények anyagi érdekeit fenyegeti. Túl azon, válaszolta Eötvös, hogy az érv alantas, hiszen szabad versenyben győzzön a jobbik, a zsidók emancipációja semmi olyan káros következménnyel nem járna, amellyel szemben a keresztények a fennálló jogi viszonyok közepette is ne lennének védtelenek.

Az európai emancipációs irodalmat tekintve Eötvös tanulmánya valóban nem annyira érvei eredetiségével tűnik ki, mint inkább hangneme szenvedélyességével, a szabadság mindent megoldó erejébe vetett abszolút hitével és toleranciájával. E szabadságba vetett hit magyarázza, hogy Eötvös minden, az emancipáció ellenében támasztott feltételt erkölcsileg védhetetlennek és pszichológiailag képtelennek tartott. Védhetetlennek, mert hogyan lehetett akármit is követelni a zsidókat mint minden embert megillető szabadság megadása ellenében; képtelennek, mert hogyan lehetett elvárni a zsidóktól, hogy ragaszkodást mutassanak azon haza iránt, amelynek lakosai őket annak fiaiként nem ismerték el. „A haza nem azon darab föld, melyen születünk”, írta Eötvös, hanem azon hely, „hol idegeneknek nem tartatunk.”¹² Eötvös toleranciáját illetően csupán egy látszólagosan másodrangú, de az emancipációs vitákban minduntalan visszatérő vitapontot említene. A zsidók emancipációja körüli német vitákban a közös társas életet objektíve megnehezítő zsidó étkezési törvényeket az emancipáció legelkötelezettebb hívei sem merték védelmezni.¹³ A *Pesti Hírlap*ban 1844 júniusában Löw Lipót cikkét kommentáló szerkesztői megjegyzésében Kossuth Lajos is ezt hozta fel, mint a zsidók társadalmi integrációjának, Kossuth szavaival „socialis” emancipációjának szembeötlő akadályát.¹⁴ Eötvös az érvet abszurd kifogásnak találta. Arról nem is beszélve, jelentette ki, hogy könnyen lehetséges, miszerint a közeljövőben a zsidók – természetesen saját akaratukból – e tekintetben is megreformálják vallásu-

11 *Eötvös József: A zsidók emancipációja*. Magvető, Bp., 1981. (Gondolkodó Magyarok) 36.

12 Uo. 35.

13 *H. D. Schmidt: The Terms of Emancipation 1781–1812. The Public Debate in Germany and its Effect on the Mentality and Ideas of German Jewry*. Leo Baeck Institute Year Book 1. (1956) 30.

14 *Löw Leopold: Nyílt levél a' zsidó-emancipatio ügyében*. *Pesti Hírlap* 1844. jún. 2. 376.

kat, „vajon oly országban, mint a miénk, hol pápisták s reformáltak századokig együtt élnek, és senkinek még eszébe nem jutott, hogy mert amazok vallások szerint böjtire kényszerítve, majdnem az év egyharmadáig reformált hontársaikkal nem táblázhatnak, egyesülések létesíthetlen – lehet-e a zsidó élettörvényekből az egyesülés lehetetlenségét következtetni?”¹⁵

Egy Szalay Lászlónak 1837. december 19-én írt leveléből tudjuk, hogy Eötvös már ekkor, svájci útjáról szóló terjedelmes, egészében meg nem jelent beszámolójában kifejtette nézeteit a zsidók emancipációjáról.¹⁶ Felmerül a kérdés, vajon miért csak az 1839–1840-es országgyűlés bezárása után tette közzé? Mi lehetett a célja és elérte-e azt? 1840-ben nemcsak az derült ki, hogy a felsőtáblán a többség ellenezte a zsidók emancipációját. Eötvös figyelmét az sem kerülhette el, hogy még legközelebbi barátai között is akadtak, akik azt csak bizonyos megszorításokkal támogatták, így Trefort Ágoston, aki, amint a *Themis*ben 1839-ben közölt értekezéséből kiderül, az általános emancipációt a zsidók erkölcsi elaljasodásának szerinte ijesztő mértéke miatt elutasítva, első lépésben csak azokat a zsidókat egyenjogúsította volna, akik „arra már érettek”.¹⁷ Végül az is mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az ellenzék körében egyre nőtt azoknak a száma, akik, bár elméletileg elismerték az emancipáció jogosságát és elkerülhetetlenségét, szükségesnek vélték, hogy a társadalom kívánt modernizációjával növekvő súlyú polgárság *magyar* mivoltát biztosítandó, e társadalmi rétegnek majdan részét képező zsidóság már emancipációja *előtt* adjon tanúbizonyságot magyarosodási hajlamáról és képességéről. A magyarosodásban kimutatandó előrehaladás mellett mind nyomatékossabbá vált a vallásszabadság liberális elvével nehezen összeegyeztethető, a Temes megyei országgyűlési követek utasításában már 1833-ban megjelent, majd az országgyűlési vitákban és a sajtóban 1840-től egyre gyakrabban megfogalmazott elvárás, hogy a zsidók, integrációjukat elősegítendő, vagyis egyáltalán nem vallási okokból, reformálják meg vallásukat.¹⁸

15 Eötvös J.: A zsidók emancipációja i. m. (11. jz.) 39–40.

16 „Svájci utam – írta barátjának – már mintegy 20 írott ívnyire nevededett. [...] A munka művészi tekintetben talán hibás, de éppen e hibái által hasznosabb, szeretem írói híremet, de vannak más dolgok, melyeket még inkább szeretek, s melyekért azt szívesen feláldozom, s habár sok – mint példának okáért az, mit a zsidók emancipációjáról tegnap írtam – a könyvben helytelen, hazám-ban nagyon is helyin van, s azért tevém bele.” Útleírása nagy részét Eötvös későbbi műveiben felhasználta, az emancipációt tárgyaló rész nem maradt fenn. *Eötvös József: Levelek*. Magyar Helikon, h. n., 1976. 120.

17 *Trefort Ágoston*: Az oroszbirodalomban 1835-b[en] hozott zsidókat illető törvény. *Themis*. Értekezések a' jog és közgazdaság' körében. 3. (1839) 39–44. Az idézet a 40. oldalon.

18 Kossuthnak a zsidók emancipációjáról 1844 májusában a *Pesti Hírlap*ban kifejtett véleménye hatására e nézet a liberális táboron belül is dominánssá vált, míg a zsidó emancipáció ellenzőinek új fegyvert adott a kezébe. Véleményét Kossuth Fábán Gábor cikkéhez fűzött szerkesztői megjegyzésében fejtette ki. Ld. *Fábán Gábor: Zsidó-emancipatio*. *Pesti Hírlap* 1844. máj. 5. 300.; *Singer Jakab: Temesmegye és a zsidók polgárosítása*. Évkönyv (Izr. Magyar Irodalmi Társulat) 1907. 150–151., 153–154.; *Büchler Sándor: A zsidók története* Budapest a legrégibb időkől 1867-ig. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp., 1901. 438–439.; Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. I–VI. Szerk. Kovács Ferencz. Franklin, Bp., 1894. VI. 6–23., 121–123.

„Jól tudom én – írta Eötvös tanulmánya végén –, hogy a zsidók emancipációja nem populáris”, de „csak ki a mai tapsról le tud mondani, várhatja, hogy nevének holnapja legyen”.¹⁹ Nos, ha ez volt a célja, sikere maradéktalannak mondható. Ha viszont céljául azt tűzte ki, hogy beavatkozásával meggyorsítsa az emancipáció megvalósulását (márpedig erre utal tanulmánya végén kifejezett hite, miszerint „siettethetjük a pillanatot, melyben a jó történik”),²⁰ akkor törekvése látványosan megbukott. Az emancipáció ügye az 1840-es években egyre népszerűtlenebbé vált: az 1843–1844-es országgyűlésen az egyenjogúsításról szóló törvényjavaslatot 35 szavazattal 13 ellenében már az alsótábla is elvetette,²¹ az utolsó rendi országgyűlésen pedig a zsidók emancipációja törvényjavaslat formájában tárgyalásra sem került.²² Ami pedig az emancipáció mikéntjét illeti, Eötvös feltétel nélküli koncepciójával szemben Kossuth álláspontja győzedelmeskedett, vagyis a vallási reformhoz kötött emancipáció gondolata. Az 1849. július 28-i szegedi nemzetgyűlésen, Világos előtt két héttel megszavazott, így csupán szimbolikus értékű emancipációs törvény egyben arra is felszólította a Belügyminisztériumot, hogy hívjon össze egy rabbikból és választott képviselőkkel álló gyűlést avégett, hogy a zsidók „reformálják” meg „hitágazataikat”.²³

Talán Eötvös csalódottsága magyarázza, talán az, hogy a reformellenzéken belüli amúgy is problematikus helyét nem akarta az egyre népszerűtlenebb zsidó-emancipáció védelmével még ingatagabbá tenni, mindenesetre 1841 után publicisztikai írásaiban nem tért vissza rá, az országgyűlésen is csupán egyszer szólalt fel e tárgyban.²⁴ Igaz, az általános vallásszabadság elve melletti ismételt kiállása értelemszerűen a zsidók egyenjogúsításának kívánalmát is magában foglalta.²⁵

19 Eötvös J.: A zsidók emancipációja i. m. (11. jz.) 71–72.

20 Uo. 72.

21 Groszmann Zs.: i. m. (2. jz.) 24–25.

22 Simon László: Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848.) Különös tekintettel a nemzeti-ségre. Bertók Lajos, Debrecen, 1936. 68–70. Az emancipáció népszerűsége csökkenésének okairól ld. Prepuk Anikó: Zsidóemancipáció a reformkorban. Történeti tanulmányok (KLTE) 3. (1994) 25–26.

23 1848–1849 a magyar zsidóság életében. Szerk. Zsoldos Jenő. 2. kiad. Múlt és Jövő, Bp., 1998. 264.

24 Az 1843–1844-es országgyűlés alsótábláján a városok tiltakozása ellenére a nemesség megszavazta a zsidók városi polgárjoggal való felruházását. Eötvös nem pártolta a javaslatot. „Úgy hiszen az iránt a’ mélt[óságos]. Fő-R[ende]k között kétség nem lehet, hogy Magyarországon az emancipációnak talán nincsen nagyobb barátja, mint én; de ha barátja vagyok, barátja vagyok annak általánosan”, jelentette ki 1844. március 15-i főrendiházi beszédében, kifejtve: e részleges emancipáció révén a vidéki zsidók a városokba tudnának megélni, illetve elnyomnák a többi kereskedőt, ami még népszerűtlenebbé tenné a majdani általános emancipációt, fegyvert adva annak ellenzői kezébe. A főrendek a polgárjogot végül a bevett felekezetek híveire korlátozták. Főrendi napló 1843–1844. III. Landerer és Heckenast, Pest, 1844. 368–370. Az idézet a 368. oldalon.

25 „A vallás ügyét” csupán oly módon lehet véglegesen rendezni – szögezte le a katolikus–protestáns vegyes házasságokból származó gyermekek vallása kérdéséről 1843. július 11-én mondott főrendiházi beszédében –, ha törvény által kimondatik minden vallásnak tökéletes egyenlősége, minden vallásos viszonyokban létezendő tökéletes viszonyosság, minden vallásoknak általános szabadsága.” Eötvös József: A vallásszabadságról. In: Kultúra és nevelés. Magyar Helikon, h. n., 1976. 85–86.

A zsidókat illetően ez időszak legemlékezetesebb megnyilvánulása az 1845-ben megjelent regényének, *A falu jegyzőjének* Üveges Jancsija, aki, amint azt Heller Bernát találóan megjegyezte, az emancipációról írt tanulmányában vallott nézeteinek „költői illusztrációja”.²⁶ Az 1847 novemberében összeült utolsó rendi országgyűlésen Eötvös nem vett részt, így a zsidóemancipáció mellett sem szólalhatott fel. 1848-ban a zsidók emancipációját nem vallási, hanem polgári kérdésnek tekintették, így ez a Belügyminisztériumot vezető Szemere Bertalanhoz tartozott, és nem Eötvöshöz, akinek kultuszminiszterként nem volt rá közvetlen befolyása, ha egyáltalán tett ekkor valamit az ügyben, amiről nincs tudomásunk.²⁷

Úgyszintén csalódottságára utal, hogy 1867 decemberében, amikor az országgyűlés megszavazta a zsidók egyenjogúságáról szóló törvényt, mégpedig abban a formában, ahogyan azt Eötvös elképzelte, vagyis minden feltétel nélkül, ezt, noha valamivel később büszkén hivatkozott rá,²⁸ először nem annyira lelkesedéssel, mint inkább – az emancipáció megvalósulásában játszott saját szerepére reflektálva – kesernyésen könyvelte el. Amint a törvényjavaslat főrendiházi elfogadásának másnapján írta fiának: „Tegnap ment át a zsidó-emancipáció a főrendeknél. Csak négyen szavaztak ellene, a többi nagyúr hatalmasan szónokolt az egyenlőség mellett. Én 1840-ben tartottam nagy beszédet ez ügyben, mely akkor méltóságos kollégáim között nagy botrányt okozott. [...] Valószínűleg akkor jobb lett volna, ha hallgatok, s most, ha szólok s diadalmi zajt ütök, hogy azon elvek, melyeket én mondtam ki először, az egész ország által elfogadtattak. Barátaim tanácsolták ezt, de elhagytam. [...] Úgyis az egész szavazat nem meggyőződésnek eredménye, hanem csak azon félelemnek, mely urainkat megszállta, hogy a közvélemény által ne tartassanak annak, miknek őket jobb ismerőseik tartják: obskuráns, mindenben hátramaradt úriembereknek. Nem volt semmi kedvem, hogy a diszkusszióban részt vegyek, s így a beszéd, melyet azon esetre készíték, ha valaki a törvényt ellemezne, kárba veszett. Én a politikában valóságos Zukunft-muzsikus vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket húsz évvel később minden susztergyerek fütyöl, de melyeket akkor senki érteni nem akart.”²⁹

26 Heller Bernát: Eötvös József báró. Évkönyv (Izr. Magyar Irodalmi Társulat) 1913. 18. Ld. még Szalai Anna: Eötvös József Üveges Jancsija. Irodalomismeret 11. (2001) 1–2. sz. 33–40.

27 Steven Béla Vardy: The Origins of Jewish Emancipation in Hungary: The Role of Baron Joseph Eötvös. Ungarn-Jahrbuch 1976. 158–159.

28 Ld. Eötvös Lorándnak 1868. december 7-én és Montalembert grófnak 1868. december 15-én írt leveleit. Eötvös J.: Levelek i. m. (16. jz.) 571–573.

29 Uo. 515–516. A főrendiházban a négy ellenszavazattal szemben 64-en szavaztak a törvényjavaslat mellett. A javaslatot bemutató Tisza Lajos Bihar megyei főispánon kívül valójában csak négyen szólaltak fel, a javaslatot mindannyian elfogadásra ajánlva. Főrendiházi napló 1865–1868. Athenaeum, Pest, 1969. 308–311.

Áttérés

Ami a zsidók áttérésének kérdését illeti, Eötvös és kortársai között lényeges különbség húzódott: ellentétben ez utóbbiakkal, akik a zsidósággal nem annyira a kereszténységet, mint egyre inkább a keresztény magyarságot állították szembe, Eötvösnél a kérdés szigorúan vallási keretekben maradt.

Tisztelte a zsidó vallást, amelyet, hangsúlyozta *A 19. század uralkodó eszméiben*, „a kereszténység elődének és alapjának kell tekinteni”, s amelyben, ha nem is olyan tökéletes módon, mint a kereszténységben, de megtalálta saját hitének alappilléreit, a szabadság szeretetét és az emberiséget.³⁰ Mint hívő katolikus, a zsidók vallásossága előtt is tisztelettel adózott. Az emancipáció védelmében írt tanulmányában, amint korábban Wilhelm Dohm is,³¹ a zsidók feltételezett morális korrumpáltságát éppen vallásuk iránti áldozatos hűségükkel, a jellemtelen, mert érdekből történő áttéréstől való dicséretes tartózkodásukkal cáfolta: „Vajon azok, kik a zsidókat nemzeti romlottságok miatt minden jogoktól megfosztanák, elfelejtik-e, hogy a zsidónak csak keresztelés szükséges, hogy mindezen jogokban részesüljön; hogy csak egy alávalóság kell, csak egy tettetéssel több, s hogy az, ki Mózes vallását meggyőződése ellen elhagyá, mihelyst vallástalanná lett – azaz: az országnak erkölcsiségére nézve egy biztosítással kevesebbet ad –, körünkbe felvételik? [...] Ugyanazon zsidó, ki félénken hízelg elnyomóinak, s nyugodt egykedvűséggel hordja láncait, ellentállhatatlan hívséggel ragaszkodik vallásához, bátran néz minden kín, maga a halál elébe inkább, mint hogy apái oltárait elhagyná.”³² Ezt a gondolatot Eötvös *A falu jegyzőjében* is megismételte: az elnyomása révén óhatatlanul elaljasodott Üveges Jancsi egyetlen erénye vallásához való állhatatos hűsége. Amint az őt megtéríteni kísérő Vándory Boldizsárnak, a falu református lelképásztorának vallja börtönében: „Apáim vallását nem hagyhatom el. Mily alávalónak kellene lennem, ha, miután életemben alig tettem más jót, mint hogy magamat vallásomtól elcsábíttatni nem engedém, most megrontom még ezt is, s hitemtől elpártolok.” Szavaitól megindulva Vándory helyeslőleg válaszol: „Vétkezni, ha életednek e legfontosabb lépésére nézve mást, mint saját meggyőződésedet követnéd.”³³

Ugyanakkor, megint csak vallásos hitéből eredően, Eötvös meg volt győződve arról, hogy a zsidóság küldetése Krisztus eljövételével bevégeztetett, s hogy a zsidókat természetes útjuk a kereszténység felé vezeti. E hitének már az emancipációról szóló tanulmányában hangot adott, de meggyőződését, miszerint az emberi-

30 Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I–II.* Ráth Mór, Pest, 1870. I. 176–177., 233–235. Az idézet a 176. oldalon.

31 Christian Wilhelm Dohm: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden.* Friedrich Nicolai, Berlin–Stettin, 1781. 92–94. Bár Dohm könyve nem található Eötvös könyvtárában, nehezen képzelhető el, hogy ne olvasta volna.

32 Eötvös J.: *A zsidók emancipációja* i. m. (11. jz.) 25., 29–30.

33 Eötvös József: *A falu jegyzője.* Magyar Helikon, h. n., 1974. 676. A regény kézírata 1844 végére készült el. Az első füzet a következő év márciusában, az utolsó novemberben jelent meg. *Schlett I.*: i. m. (5. jz.) 72.

ség, és ezen belül a zsidóság óhatatlanul a kereszténység eszméi és erkölcstana átvétele felé halad, később is több ízben kifejtette, mind 1859–1860-as naplójegyzeteiben, mind *A 19. század uralkodó eszméiben*.³⁴ Egy 1864. októberi bejegyzésében olvashatjuk a következőket: „Ma voltam Kern Jakab temetésén. [...] Először életemben voltam zsidó temetésnél. A beszéd, melyet Meisel rabbi tartott, minden tekintetben gyenge volt, helyenként csaknem nevetséges hatást tett reám, midőn a kis, gyenge emberkét, ki egyre mozgott s beszélt, cédrushoz és leviathanhoz hasonlította, de az egész mégis hatalmas benyomást tett reám, mert végre soha a hatást, melyet a kereszténység elvei még azon körökre is gyakorolnak, melyek előttök elzárkóznak, soha inkább nem éreztem, mint itt, hol a zsidó szónok, midőn a halhatatlanságról szólt, s az elhunytak özvegyét vigasztalá, tisztán keresztény felfogásokból indult ki. S ebben fekszik a zsidó emancipációnak szüksége. A zsidók naponként inkább megszűnnek zsidók lenni, naponként közelebb állnak azon keresztényekhez, kik Krisztus divinitását nem ismerik el, s hol találjuk okát vagy csak ürügyét is annak, hogy őket bármily jogokból kizárjuk?”³⁵

1841-es emancipációs tanulmányában Eötvös nyíltan megvallotta: reménye és meggyőződése szerint, ha az ország véget vet a zsidók elnyomásának, előbb-utóbb elérhető a „fenséges cél”, vagyis a zsidóság beolvadása a kereszténységbe.³⁶ De mivel a keresztységnek csak az őszinte hiten alapuló felvétele volt és lehetett kívánatos, a várva várt pillanatot a keresztények Eötvös szerint kizárólag példamutató viselkedésükkel gyorsíthatták fel. Amint írta ugyanitt: „Emberi feladatunk segíteni mindig, hol segíthetünk, enyhíteni minden szenvedést, magunkhoz felemelni minden elnyomottat, helyrepótolni minden igazságtalanságot, s csak ha ezt, s amennyiben ezt teljesítjük, teljesítettük isteni Üdvözítőnk parancsait – csak ha ezt tettük, reménylhetjük, hogy vallásunk hirdetve tetteink által, terjedésében végre e népet is közébe fogadja, mely hozzá elveiben közelebb áll, mint maga gondolná.”³⁷

Eötvös tehát katolikusként remélte, de politikusként nem szorgalmazta a zsidók áttérését. Mint hívó ember, és persze mint a vallásszabadság eszméjét hirdető és érte küzdő liberális reformpolitikus, az őszintétlen hitehagyás világi díjazását, akármely nyomás vagy pláne erőszak alkalmazását teljességgel elítélte. Elítélte ezt az anglikán vallásra való áttérés nyomása alatt álló ír katolikus papok esetében,³⁸ és elítélte a honi zsidók esetében.

Az egyes személyekre vonatkozó döntései meghozatalában az érintettek valósi hovatartozása nem befolyásolta. Második minisztersége alatt nyújtott külföldi tanulmányi ösztöndíjai révén számos zsidó vallású tudóst indított el pályáján, így Goldziher Ignácot, Kármán Mórt, Marczali Henriket, Alexander Bernátot, Bánóczi Józsefet vagy Simonyi Zsigmondot, akik Komlós Aladár kifejezésével „valóság-

34 Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Magyar Helikon, h. n., 1977. 438–439.; *Uő*: A XIX. század i. m. (30. jz.) II. 8.

35 Eötvös J.: Vallomások i. m. (34. jz.) 583–584.

36 *Uő*: A zsidók emancipációja i. m. (11. jz.) 59.

37 *Uo.* 60.

38 Eötvös József: Szegénység Írlandban. In: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások. I–III. Magyar Helikon, h. n., 1978. I. 178.

gal az egyetemnek nevelődnek”.³⁹ Arról Eötvös már nem tehetett, hogy a nyilvános rendes tanár címet végül csak évtizedes késéssel, Simonyi Zsigmond csak áttérését követően, Kármán és Bánóczi pedig soha nem kapták meg. Hogy kinevezésük akadályát nem a tehetség és a szorgalom hiánya, hanem felekezeti hovatartozásuk jelentette, az kétségtelen. Ilyesfajta diszkriminációt Eötvös elképzelni sem tudott, maga a gondolat felbőszítette. 1870 októberében Goldziher Ignác, aki 1868-ban Eötvösnek köszönhetően kétéves állami ösztöndíjat nyert, hogy külföldön folytathassa tanulmányait, „búcsúkihallgatáson” megjelent jótevőjénél, mielőtt egy utolsó szemeszterre visszament Lipcsébe. A beszélgetés során Goldziher, akinek Eötvös újfent megígérte, hogy kinevezi a pesti egyetem keleti tanszékére, megosztotta vele aggodalmát, vajon e célt zsidó vallásuként valóban elérheti-e. A jelenetet Goldziher megörökítette 1890 nyarán megkezdett naplójában, amelynek elején röviden felvázolta addigi pályafutását: „A miniszter nem engedte folytatnom. Állva, egyik lábát az előtte levő karosszékre támasztva hallgatott végig. Ekkor mintha kigyó marta volna meg, gyorsan előrelépett, és keserű szemrehányásokat tett: Nem tudjuk-e, hogy szabad országban élünk, ahol minden polgár azonos jogokat élvez? Mi zsidók mindenáron azt akarjuk hinni, hogy a középkorban élünk. Vajon azt gondolom-e, hogy ő az ország pénzét haszontalanul, egyéni kedvtelésekre, a magyarországi tudósnevelés jövődöbéli haszna nélkül, az ablakon kihajigálja? Majd szelíden és csillapítólag hozzátette, hogy ne adjam át magam borús képzelgésnek; ő törődik majd sorsommal, és tudományos igyekezetem elnyeri jutalmát.”⁴⁰ Goldziher a négy hónappal később elhunyt Eötvöst ekkor látta utoljára, nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezését harmincöt évvel később kapta meg.

Második minisztersége alatt, ha kellett, Eötvös nem habozott fellépni, hogy a törvény adta oltalmat érvényesítse. Így járt el például 1868 nyarán, amikor többszöri beavatkozására volt szükség, hogy két kiskorú eperjesi zsidó lány, akiket szüleik tudta nélkül egy helyi görögkeleti kolostorba vittek, végül visszakerüljenek szüleikhez.⁴¹ Ha azonban a tét a vallási meggyőződés tiszteletben tartása volt, Eötvös ezt még a törvény betűjénél is nagyobb becsben tartotta. Miután 1868-ban a bözdújfalvi székely szombatosok az emancipációs törvény jóhiszemű félreértelmezésének eredményeképpen áttértek a zsidó vallásra, Eötvös két, 1869. május 12-én, majd szeptember 2-án kelt rendeletben utasította a helyi közigazgatási hatóságokat, hogy új vallásukban a szombatosokat ne háborgassák. A még nem bevett zsidó vallásra való áttérésüket a törvény nem engedte meg, de visszatérítésüket az állam nem kényszeríthette ki.⁴²

39 Komlós Aladár: Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I–II. Múlt és Jövő, Bp., 1997. I. 170.

40 Goldziher Ignác: Napló. Magvető, Bp., 1984. 62–63.

41 Vegyesek. Izraelita Közlöny 1868. jún. 12. 216.

42 Kohn Sámuel: A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira. Athenaeum, Bp., 1899. 353–368.

Zsidó Egyetemes Gyűlés

A magyar zsidóság szakadásához vezető, 1868. december 10-étől 1869. február 23-áig ülésező zsidó Egyetemes Gyűlés, köznapi nevén a zsidó kongresszus volt az a pillanat, amikor Eötvös egyértelműen elfogultnak mutatkozott, és talán éppen elfogultsága magyarázza, hogy ebben az esetben eltaktikázta magát.

Hogy a zsidó felekezet képviselői révén saját maga alkossa meg önkormányzatát, hitközségei és tanintézetei szervezetét, ez a gondolat persze teljességgel harmonizált Eötvösnek az állam és a vallás kívánatos viszonyáról vallott meggyőződésével, a „szabad egyház szabad államban” elvével. Hogy a vallásügyi minisztérium és az ország több száz hitközsége között létre kellett hozni valamiféle közvetítő testületet, ez úgyszintén kétségtelen. De az sem kétséges, hogy bár a zsidó vallást a modern korhoz és a zsidók megváltozott helyzetéhez igazítani kívánó neológok, illetve a minden újítást ellenző ortodoxok között feszülő, az ország zsidó lakosságát ekkor már mélyen megosztó vitába Eötvösnek esze ágában sem volt beleavatkozni, a kongresszus megszervezése során az előbbieknél kedvezett. A kongresszustól, írta Eötvös 1868. május 9-én válaszul a Zemplén megyei hitközségek által hozzá intézett felíratra, elvárta, hogy a közoktatási feladatokat ellátó felekezeti népiskolákat a „kor és a haza igényeinek megfelelőleg” rendezze, illetve – és általában –, hogy a honi izraeliták adminisztratív közügyeit „a kor és a hazai polgári igények szem előtt tartásával” szabályozza.⁴³ Eötvös tudta, hogy ennek az elvárásnak a neológok messzemenően hajlandóak voltak eleget tenni, lényegében ez volt saját programjuk is. Azt is tudta, hogy az ortodoxok részéről, akik számára a „korszellem” a Tóra útjáról való letérést jelentette, a „polgári igények”, vagyis a nem zsidó, profán szempontok pedig e letérés okát és eszközét, tényleges támogatást nem remélhetett.

Eötvös elfogultsága leginkább a kongresszus előkészítése végett 1868. február 17-ére általa összehívott bizottság tagjainak a kiválasztásában érhető tetten. A bizottságra az a feladat hárult, hogy a községi szervezetre és a hitközségi iskolák működésére vonatkozóan készítsen egy, a kongresszuson vitaalapként szolgáló szabálytervezetet, valamint hogy állapítsa meg a kongresszus választási szabályzatát. Venetianer Lajos és Groszmann Zsigmond neológ rabbi-történészek szerint a névsort a jeles szemészorvos Hirschler Ignác, a neológia egyik vezére és Eötvös régi bizalmasa állította össze.⁴⁴ Lehetséges, hogy így történt, de ez nem bizonyítható. Az *Israelit* című lap beszámolója szerint, és Jacob Katz ezt a változatot tartotta a leghitelesebbnek, Eötvös barátokhoz és ismerősekhöz, köztük a pesti hitközség vezetőihez fordult a kéréssel, hogy állítsanak neki össze egy listát a szóba jöhető, „intelligens és művelt férfiak” közül („Männer von Intelligenz und Bildung”), amely definíció utóbbi kitétele, jegyezte meg Katz, „legalább egy általánosan elterjedt nyelven, azaz németül vagy magyarul beszélő embereket feltételezett,

43 Levelezések. Izraelita Közlöny 1868. máj. 22. 179.

44 *Venetianer Lajos*: A zsidóság szervezete az európai államokban. Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Bp., 1901. 503.; *Groszmann Zsigmond*: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történeti tanulmány. Az „Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, Bp., 1917. 90.

így kizárta azokat, akik csak a belső zsidó nyelvet, a jiddist használták”.⁴⁵ Akár így történt, akár máshogy, az Eötvös által felállított 36 tagú bizottság, melynek összeállításakor Löw Lipót szerint Eötvös nem kérte ki az ortodoxok véleményét, döntő többségében modern felfogású tagokból állt.⁴⁶

Az általuk írt és Eötvös által jóváhagyott kongresszusi választási szabályzat a választók köréből kizárta a legszegényebb, hitközségi adót nem fizető, cselédségi viszonyban álló vagy napszámból élő zsidókat, míg a választhatók közül mindazokat, akik nem tudtak az „országban szokásos nyelvek egyikén írni és olvasni”, vagyis az ortodoxia mindazon vezetőit, akik csak jiddisül beszéltek.⁴⁷ A szabályzat jóval demokratikusabb volt, mint az ekkor érvényben levő, vagy az 1874-es parlamenti választási törvény, de így is nyilvánvalóan az akkulturáltabb és jobb módú neológoknak kedvezett.

A kongresszust követő, a képviselőházba is begyűrűző viták során Jókai Mór vádjaira reagálva 1870. február 18-i felszólalásában Eötvös azt állította, „a választási mód meghatározásában [...] különböző vidékekről oly izraelita vallású férfiakat hívtam össze, kikről azt hittem, hogy ők a közbizalmat bírják, és ezeket szólítottam fel, dolgoznának ki egy választási szabályt”.⁴⁸ Ha a közbizalom alatt a magyar zsidók körülbelül felét kitevő ortodoxok bizalma is értendő, márpedig hogyan is lenne másképp, akkor Eötvös őszintesége erősen kétségbe vonható. Hiszen akárhogyan történt is az általa összehívott bizottság tagjainak a kiválasztása, lehetetlen, hogy nagy többségük „neológ” pártállásával Eötvös ne lett volna tisztában.

A kongresszus összehívásakor Eötvös két taktikai hibát követett el. A már idézett, Zemplén megyei hitközségeknek küldött levelét azon, az Egyetemes Gyűlést megnyitó beszédében újfent és sokadszorra ismételt reményével zárta, hogy a két tábor a kongresszuson megtalálja majd a mindkét felet kielégítő kompromisszumot.⁴⁹ A körülményeket tekintve nehezen érthető, vajon Eötvös milyen alapon reménykedett ennek létrejöttében. A kongresszust megelőző év során az ortodoxia szószólói ismételten hangot adtak meggyőződésüknek, miszerint saját táboruk és a zsidóság szerintük leggyökeresebb hitelveit is megtagadó „újhitűek” között alapvető ellentétek feszülnek.⁵⁰ A körösladányi Krausz Zsigmond (1868 nyarától az ortodox Hitór Egylet által kiadott *Magyar Zsidó* című hetilap szerkesztője) már az 1868. februárban összeült bizottság tárgyalásainak második napján arra kérte Eötvöst, hogy a magyar zsidóság két vallásra szakadt hívei külön ülésezzenek, és két

45 Jakov Katz: Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő, Bp., 1999. 137.

46 Katzburg, N.: i. m. (1. jz.) 85.; Katz, J.: Végzetes szakadás i. m. (45. jz.) 139.

47 Schöpkes Ede–Rosenberg Lipót: Az aradi izraelita hitközség tisztelt tagjaihoz! Goldscheider ny., Arad, 1868. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kinyomtatványtár Kny. D 3.030. (Oldalszámozás nélkül.)

48 Képviselőházi napló 1869–1872. VI. Légrády Testvérek, Pest, 1870. 14.

49 Levelezések i. m. (43. jz.) 179.; Zeller Árpád: A magyar egyházpolitika 1847–1894. I–II. Boruth ny., Bp., 1894. I. 946.

50 Tencer Pál: Egység-e vagy szakadás? Izraelita Közlöny 1868. aug. 14. 301.; Katzburg, N.: i. m. (1. jz.) 82.

külön országos szervezetbe tömörüljenek.⁵¹ A neológ *Izraelita Közlöny*höz beküldött leveleikben az olvasók már hónapokkal a kongresszus összejövetele előtt előrevetítették a szakadás valószínűségét: „Beszélük, sőt lehetnek, kik esküvel is merhetnék erősíteni – írta egy olvasó 1868 júniusában –, hogy a pártduh mirigye annyira megüledék honunk izr. hitközségei belsejében, hogy a hitszakadásnak okvetlenül bekövetkeznie kell.”⁵² 1868. október 30-án Kohn Sámuel pesti főrabbi megjelent a képviselőház bizottsága által a népiskolai közoktatásról készített törvénytervezetről rendezett meghallgatáson. „A pártok jelenleg nálunk annyira elkeseredtek – jelentette ki Kohn a bizottság előtt, amelynek vallás- és közoktatásügyi miniszteri minőségében Eötvös természetesen szintén tagja volt –, hogy az úgynevezett modern párt gyermekeit oly iskolákba nem fogja küldeni, hol azon párt, a mely magát ó-hitűnek nevezi, felsőbbbségre vergődött s azok vezetik az iskolát és megfordítva.”⁵³ A kongresszuson, ahogyan ez előre látható volt, a két tábor nem tudott megegyezni: az ortodoxok többsége kivonult a gyűlésről, amelynek nélkülük kialakított szabályzatával nem érthettek egyet és amelyet nem fogadhattak el.⁵⁴

A második hibát Eötvös ekkor követte el, azzal, hogy bízott az ortodoxok meghunyászkodásában. A kongresszusi szabályzatot Ferenc József 1869. június 14-én szentesítette, szeptember elején érvénybe is lépett. Két héttel korábban Eötvös Karlsbadból a következő sorokat küldte államtitkárának, Tanárky Gedeonnak: „Ami a zsidókat illeti, kérlek, légy azon, hogy a kongresszusi határozatok mentül előbb életbe léptessenek, mire, úgy hiszem, most alig szükséges egyéb, mint hogy a nyomtatványok általam aláírassanak. – A zsidók annyiban Salamon bölcsességének örökösei, hogy a fait accompli-ket mindég elismerik, s ez fog történni a kongresszusi munkálatokkal is, mihent azok életbe léptek.”⁵⁵ Erre az optimizmusra azonban Eötvösnek semmi oka nem volt. Éppen ellenkezőleg, minden jelzés arra utalt, hogy az ortodox tábor nem lesz hajlandó egy olyan szervezetbe tömörülni, amely a szerintük Izrael vallásától elszakadt újítók szabályzata alapján működik.⁵⁶ „A zsidó – írta Eötvös egy 1840-es feljegyzésben – [...] hajolhatatlan, hol hite forog kérdésben.”⁵⁷ Az 1860-as évek végéhez érve a zsidók egészére ez már biztosan nem állt, de az ortodoxok esetében kétségkívül helytálló volt. Ezt Eötvös ekkor nem volt képes vagy hajlandó felismerni.

51 Groszmann Zs.: A magyar zsidók a XIX. század közepén i. m. (44. jz.) 90–91.; Katz, J.: Végzetes szakadás i. m. (45. jz.) 139. Krausz később megváltoztatta álláspontját. Ld. uo. 192–195.

52 Levelezések. *Izraelita Közlöny* 1868. jún. 26. 231.

53 Dr. Kohn Sámuel, pesti izr. hitszónok kihallgattatása az országos képviselőház 25 tagú népnevelési bizottságában. *Izraelita Közlöny* 1868. nov. 6. 418.

54 A kongresszus lefolyásáról ld. Katz, J.: Végzetes szakadás i. m. (45. jz.) 185–222., ill. Katzburg kitűnő összegzését: *Nathaniel Katzburg: The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869*. In: *Hungarian-Jewish Studies*. II. Ed. Randolph L. Braham. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1969. 1–33.

55 Eötvös J.: Levelek i. m. (16. jz.) 605.

56 Katz, J.: Végzetes szakadás i. m. (45. jz.) 225–242.

57 Eötvös J.: Vallomások i. m. (34. jz.) 103.

Maradt az oktroj lehetősége, amit azonban Eötvös – ezt több ízben leszögezte – elutasított.⁵⁸ Ilyen módon, miután 1870. március 18-án az országgyűlés a vallás-szabadság elvének tisztelete alapján határozatban utasította a minisztert, hogy függeszse fel az ortodox zsidók elveivel ellenkező és így rájuk nem kényszeríthető kongresszusi szabályzat életbe léptetését,⁵⁹ Eötvös nem késlekedett, a határozatot április 2-án rendeletben megerősítette.⁶⁰ Innentől már csak egy út maradt: a kongresszusi szabályzat mellett az ortodoxok által saját meggyőződésük szerint kialakított szabályzat Eötvös halála után, 1871. november 15-én rendeleti úton bekövetkezett elismerése, vagyis a magyar zsidóság szervezeti különválása, a neológ–ortodox szakadás felekezeti jogi intézményesítése.⁶¹

Konklúzió

Eötvös utolsó, az ország zsidó lakosságát (is) érintő politikai cselekedete a képviselőházban 1870. április 7-én bemutatott, „a vallás szabad gyakorlatáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról” címet viselő törvényjavaslata volt. A vallások egymás közötti és az állammal szembeni teljes egyenlőségét kimondó, ezzel a vallások addigi – „el nem ismert”, „elismert”, „bevett” – hierarchikus kategóriáit megszüntető, a zsidó hitre való áttérést is lehetővé tevő törvényjavaslat a zsidó vallást a keresztény vallásokkal mindenben teljességgel egyenrangúvá tette.⁶²

Tekintsük az eseményt szimbolikusan.

Vélhetjük úgy, hogy Eötvös politikai kudarcának szimbóluma volt. Egy olyan emberé, aki, amint ezt több ízben leírta – hol csüggedten, hol keserűen, hol büszkén –, előtte járt korának, vagyis liberálisabb volt politikustársainál, akikre 1841-es röpp-

58 *Venetianer L.*: i. m. (44. jz.) 504.; *Eötvös J.*: *Levelek i. m.* (16. jz.) 594.; Képviselőházi napló 1869–1872. VI. i. m. (48. jz.) 14.

59 Képviselőházi napló 1869–1872. VII. Légrády Testvérek, Pest, 1870. 138.

60 *Katz, J.*: *Végzetes szakadás i. m.* (45. jz.) 248.

61 A Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszter 26.915 sz. alatt kelt rendelete által jogszabályként elismert „Magyar- és Erdélyország autonom hittörvényhű zsidó hitfelekezet” szervező alapszabályzatát közli *Zeller Á.*: i. m. (49. jz.) I. 975–983.

62 Képviselőházi irományok 1869–1872. IV. Deutsch ny., Pest, 1870. 257–258. Ld. különösen a 4. paragrafus második bekezdését és a 8. paragrafus első bekezdését. Eötvös indoklására ld. uo. 259–262. Az 1867-es emancipációs törvény a zsidókat csak mint egyéneket egyenjogúsította, de a zsidó felekezetről nem szólt, így ez utóbbi, *bevetté* nyilvánításának hiányában, korábbi, *türt* állapotából átlépett az ekkortól csupán rá (majd 1905-től a baptista, 1916-tól a mohamedán vallásra) vonatkoztatott *elismert* felekezet státuszába. Harmadik kategóriaként az 1867-től megszűnt „türt” vallásokat az „el nem ismert”, vagyis minden állami védelmet nélkülöző, magántársulatoknak tekintett azon vallásfelekezetek váltották fel (ilyennek számítottak a nazarénusok és az adventisták), amelyeknek hitéleti szabályzatait a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nem hagyta jóvá, nem „ismerte el”. *Horváth János*: A magyar királyság közjoga. Dobrowsky és Franke, Bp., 1894. 511–512.; *Melichár Kálmán*: Egyházi szervezet és vallásügyi igazgatás Magyarországon. Pallas, Bp., 1902. 29.

irata az emancipációról nemigen hatott, és akik Eötvös tíz hónappal később bekövetkezett halálakor még javaslatának parlamenti vizsgálatába sem kezdtek bele.⁶³

De vélhetjük úgy is, hogy a törvényjavaslat Eötvös zsidópolitikájának és kortársai között elfoglalt egyedülálló helyének volt mintegy utolsó, szimbolikus kifejezése. Működésének ideje alatt nem találunk egyetlen politikai gondolkodót vagy politikust, és pláne nem a két szerepkörben egyaránt kimagasló személyt, aki a zsidók és vallásuk feltétel nélküli és teljes egyenlősége mellett olyan egyértelműen és következetesen kiállt volna, mint ő.

Nem véletlen, hogy zsidó kortársai szemében, majd a magyar–zsidó, vagy legalábbis a neológ zsidó emlékezet panteonjában a magyar államférfiak közül Eötvös József foglalta el a legelső, mindenek felett álló helyet. „Nincs többé Józsefünk!” – búcsúztatta halála után Kohut Sándor székesfehérvári főrabbi, aki gyászbeszédében Eötvöst a bibliai Józsefhez hasonlította.⁶⁴ „Hazánkra nézve – jelentette ki Rokonsztein Lipót szombathelyi főrabbi –, báró Eötvös József az ős Mózesnek hű példánymása vala.”⁶⁵

MIKLÓS KONRÁD JÓZSEF EÖTVÖS AND THE JEWS

The study, which examines the stance and policies of József Eötvös towards the Jews, basically deals with three topics: the role of Eötvös in the Jewish emancipation, his view on their conversion, and his behaviour during the Jewish Congress of 1868–1869, which resulted in the split between the Neologs and the Orthodox.

After the speech he had delivered in the Upper Chamber of the Hungarian parliament during the debate about an ultimately failed proposal which would have secured for the Jews those civic rights that were enjoyed by the non-noble inhabitants of the country, Eötvös published an article in the subject under the title of *The Emancipation of the Jews*. In this spirited apologetical writing Eötvös dismissed all requirements set as the preconditions of emancipation as untenable and nonsensical. Untenable, as it was impossible to demand whatsoever in exchange for a liberty that was due to all men; nonsensical, for no attachment could be expected from the Jews to a fatherland whose inhabitants refused to recognise them as its sons.

In the matter of Jewish conversion, an important difference separated Eötvös from his contemporaries. While the latter tended to oppose to the Jewry not Christianity in general but rather the Christian Hungarians, Eötvös regarded the issue in strictly religious terms. He was convinced that the mission of the Jews had been concluded with the coming of Christ,

63 Mint ismeretes, a zsidó vallás bevétté nyilvánítása és ekképpen a zsidó vallásra való áttérés lehetősége csak huszonöt évvel később, az egyházpolitikai reformok révén valósult meg, az előbbi „az izraelita vallásról” szóló 1895:42. tc., az utóbbi „a vallás szabad gyakorlásáról” szóló 1895:43. tc. révén.

64 Kemény József: Vázlatok a győri zsidóság történetéből. Győri Hírlap Ny., Győr, 1930. 43.

65 Rokonsztein Lipót: Siratjuk Eötvös Józsefet, mint hazánk Mózesét. Szent beszéd, melyet a szombathelyi izr. templomban 1871-iki februárhó 28-án (5631-ki Adárhó 7-én), mint Mózes halála évforduló napján, B. E. báró Eötvös József M. K. Vallás- s Közkutatásügyi miniszter úr f. hó 2-án történt gyászos kimúlta felett tartott Dr. „, főrabbi. Bertalanffy ny., Szombathely, 1871. 3.

and that the natural course of the Jews led towards Christianity. As, however, only a sincere conversion to the Christian faith could be desired, the Christians could only accelerate the coming of the long-awaited moment by living an exemplary life. As a Catholic, Eötvös hoped for the conversion of the Jews, but as a politician he did not urge it. As a man of living faith, and as a reform politician who proclaimed and fought for the freedom of religion, he completely disapproved of the idea of a secular reward for apostasy.

In the course of the Jewish Congress, which aimed to establish the self-government of the Jewish denomination, Eötvös proved biased and applied a wrong tactics. Underestimating as he did the differences between the Neologs, who were ready to adapt Judaism to the „spirit of the age”, and the Orthodox, who opposed all religious innovations, he believed that the two parties would finally manage to work out a compromise during the congress. His hope was unfounded, however. After the congress, which ended with a split, he continued to hope the same unreasonably for the submission of the Orthodox. Since he rejected the way of octroy, there remained but one way: already after the death of Eötvös, the official recognition of the Orthodox regulation alongside the Neolog one by way of edict, and thus the organisational division of Hungarian Jewry.

